ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI İNANÇ MERKEZLERİ KONGRESİ BİLDİRİLERİ

23-27 EYLÜL 2002
MERSİN

ANKARA - 2004

HARPUT MERYEM ANA KİLİSESİ

Ertuğrul DANIK*

GİRİŞ

Harput kent merkezinin güneydoğusunda, Harput Kalesi'nin kurulu bulunduğu kayalık alanın doğu cephesinde, Dabakhane ve Feth Ahmet Baba Mescid ve Türbesi'ne giden yol üzerinde bulunan Meryem Ana Kilisesi; Kızıl Kilise[1], Merşemuni Kilisesi[2], Süryani Kilisesi[3], Yakubi Kilisesi[4] gibi isimlerle de anılır.

Yapının; çeşitli kaynaklarda çeşitli isimlerle anılması, çeşitli nedenlere bağlanabilirse de, bu isimler içinde özellikle Meryem Ana ve Merşemuni, daha doğru bir deyimle Mar Şemun adı öne çıkar. Olasılıkla, Kızıl Kilise adı bir dönem kilise içinin kırmızı/kızıl renk ağırlıklı boyanmış olmasından kaynaklanabilir görünür[5]. Buna karşın Süryani ve Yakubi Kilisesi[6] gibi isimlendirmeler, kilisenin ait olduğu cemaate yönelik olarak yapılan bir tanımlama olmalıdır ki, benzer tanımlamaları çeşitli bölgelerde Katolik Kilisesi, Protestan Kilisesi, Ermeni Kilisesi ya da Rum Kilisesi gibi ön isimli/isimsiz olarak,

---

* Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet Müzeleri Müdürü, Cumhuriyet Bulvarı 06100 Ulus/Ankara

1 Sunguroğlu 1958: 350; Ardıçoğlu 1964: 44

2 Ardıçoğlu, 1964: 64

3 Sunguroğlu 1958: 350; Andreasyan 1964: 89; Ünal 1989: 203

4 Sunguroğlu 1958: 349; Ardıçoğlu 1964: 35; Anonim 1966: 12; Aksın 1999: 146

5 Yapı içinde çeşitli dönemlerde tamiratlar ve boyalar yapılmış olması, sıva raspası yapılmadan bu rengin kullanılmış olup olmayacağını bilmemizi engellemektedir. Kaldı ki, kalenin kuzey doğusunda ve Meryem Ana Kilisesi'nin 200 metre kadar kuzeyinde, yine Kızıl Kilise olarak anılan bir başka kilise daha bulunmaktadır. Bu bağlamda isim karışıklığı olup olmadığı net olarak bilinmez.

6 Yakubi adı, Patrik Yakub'tan dolayı Süryaniler'i tanımlamak için kullanılmışsa da; günümüz Süryani cemaatı bu adı hakaret olarak kabul ederler. Bu nedenle bu ismin kullanılmış olması mümkün görünmemektedir.

etnik köken veya mezhep ayrımlı şekillerde görmekteyiz. Süryani[7] yerleşimlerinde sıkça rastlanılan ve azizlere verilen unvan olarak Mar/Mor[8] ile başlayan kilise adlarının bulunması, aynı şekilde Süryani kiliselerinde Meryem Ana adının çok sıkça kullanılması, Merşemuni/Mar Şemun ismi ile Meryem Ana olasılığını güçlendirirken; kişisel bir öneri olarak kilisenin gerçek adının Mar Şemun iken, yerel halklar ve özellikle Türkler tarafından Merşemuni olarak değiştirildiğini, ilerleyen yıllarda ise, bugün kilisede olmasa da, ahşap templonundaki[9] Meryem Ana tasvirinden dolayı (Res. 2), ikinci bir isim olarak Meryem Ana adının da kullanıldığını düşünmekteyiz. XII. yüzyıl onarım kitabesinde Meryem Ana adının kullanılması ise, bu geçişin çok erken dönemlere kadar indiğini göstermektedir.

KAYNAKLAR

Yapıdan ilk söz eden kaynak, Polonyalı Simeon olup, XVII. yüzyıl başlarında Anadolu'nun bir çok bölgesi ile birlikte, Harput'a da uğrayan Simeon, "Süryani Kilisesi" olarak andığı kiliseyi *"(...) kaleye bitişik vaziyette olan Süryani Kilisesinin kal'eden daha kadim bir bina olduğu söyleniyordu (...)"*[10] şeklinde tanımlarken; kiliseye ait özel bilgilerden söz etmez. Simeon'un, olasılıkla yerel kişilerden duyup aktardığı bu bilgi, yapı tarihini belirleyecek bir bilgi olmaktan öte, sadece yapının XVII. Yüzyılda var olduğunu göstermektedir.

---

7 Süryaniler'le ilgili çok çeşitli ve sayıda yayın olmasına karşın bu konuda seçilmiş Türkçe kaynaklar olarak bkz. P. Gabriel Akyüz, *Mardin İli'nin Merkezinde Civar Köylerinde ve İlçelerinde Bulunan Kiliselerin ve Manastırların Tarihi*, İstanbul, 1998; Cebrail Aydın, *Tarihte Süryaniler*, İstanbul, 1964; Emanuel Aydın, *Süryaniler*, Viyana, 1982; Yakup Bilge, *Geçmişten Günümüze Süryaniler*, İstanbul, 2001; Yakup Bilge, *Süryaniler Anadolu'nun Solan Rengi*, İstanbul, 1996; Aziz Günel, *Türk Süryaniler Tarihi*, Diyarbakır, 1970; Aziz Koluman, *Ortadoğu'da Süryanilik Dini-Sosyal-Kültürel Hayat*, Ankara, 2001; Kemal Özbay, *Süryaniler Kadim Süryaniler ve Türkiye'deki Durumları*, İstanbul, 1975; B. Murat Özdemir, *Yezidiler ve Süryaniler*, İstanbul, 1988; Mithat Sertoğlu, *Süryani Türklerinin Siyasi ve İçtimai Tarihi*, İstanbul, 1974.

8 Azizlere verilen "sayın" anlamında bir ön ek olup, Doğu Süryanileri'nce Mar, Batı Süryanileri'nce Mor olarak kullanılan ön ek nedeniyle, Meryem Ana Kilisesi'nin adı bu bağlamda Mar Şemun olmalıdır ki; azizeler için bu ön ek Mart olarak kullanılır.

9 Templonun resmini arşivinden çıkararak çalışmalarımız için bir örneğini bize sunan, Elazığ Süryani cemaatının değerli simalarından diş tabibi Sn. Afrim Tanoğlu'na teşekkür ederim.

10 Andreasyan 1964: 89

Aynı dönemin ikinci bir seyyahı olan Evliya Çelebi, Harput'a gelip çeşitli gözlemlerini seyahatnamesine aktarsa da, kiliseden hiçbir şekilde söz etmez. Aynı şekilde, 1880'li yıllarda Harput'a gelip, kaleye doğru Hüseynik'ten çıkışını anlatırken, Süryani mahallesinden geçtiğini aktaran Henry Fanshawe Tozer'de, kiliseden söz etmez. Buna karşın 1889'da Harput'a gelen C.F. Lehmann-Haupt, 1910 yılında yayınladığı Armenien Einst und Jetzt adlı yayınında, kilisenin girişinde bulunduğunu söylediği kitabeden yola çıkarak, yapının 1134'de Tatar sultanınca onarıldığını belirtir ve kaynak göstermeksizin kilisenin 197 yılında yapıldığını belirtir[11].

Bu son yayından sonra uzun yıllar boyunca kiliseden söz eden olmaz. 1958 yılında yayınlanan, İshak Sunguroğlu'nun Harput Yollarında adlı dört ciltlik eserinin birinci cildinde, Harput'taki diğer yapılarla birlikte "Yakubi Kilisesi" başlığı altında, Meryem Ana Kilisesi hakkında ilk defa detaylı bilgiler ve plan sunulur. Sunguroğlu'nun verdiği bilgiler arasında; kilisenin yapım tarihi, kilise kitabeleri, kilise hakkındaki resmi kayıtlar, kiliseden söz eden kimi seyyahlar ile, kiliseye ilişkin kimi özel bilgi ve kişisel gözlemler bulunmaktadır[12].

1963 yılında basılan Yeni Fırat dergisinin 16. sayısında yer alan, Cenap Osmanoğlu'nun "Harput'ta Meryem Ana Kilisesi" adlı makale, kilise hakkında yapılan ilk ve tek monografik yayın olur. Ancak, kiliseden çok Süryani tarihçesi, Süryani-Müslüman ilişkiler ve kiliseden kaybolan incilden söz edilen yayında, çok kısa bir şekilde kilise ve kale arasındaki geçitler ile, kilisenin yapılışından söz edilir[13].

Nurettin Ardıçoğlu'nun Harput Tarihi adlı 1964 tarihli yayınında *"(...) ilk binası daha eski bir devre ait olduğu iddia edilmekle beraber, 1134 yılında yeniden inşa olunduğu büyük kapısı üzerindeki Süryani kitabeden anlaşılan (...)"* denilerek "Kızıl Kilise" olarak adlandırılan kilise, Türk devri eseri olarak ele alınıp, Mardin'deki Tur Abdin Manastırı'nda bulunduğu söz edilen beratların, Artukoğlu Fahreddin Karaaslan ve Nurettin Artukşah tarafından verildiği belirtilir[14].

---

[11] Lehmann-Haupt 1910: 477

[12] Sunguroğlu 1958: 349-356

[13] Osmanoğlu 1963: 21-24

[14] Ardıçoğlu 1964: 35

1966 tarihli Yeni Fırat dergisinin 26. sayısında yayınlanan Anonim "Harput-Elazığ Rehberi" adlı çalışmada, "Yakubi Kilisesi" olarak anılan yapının, kiliseden önce tapınak olduğu aktarılarak, kiliseye çevrildikten sonra üç defa tamir gördüğü, bugünkü şeklini ise yapılan son tamirattan sonra kazandığı belirtilirken[15]; Ferhan Memişoğlu'nun 1977 yılında yayınlanan Elazığ Kılavuzu adlı yayınında "Meryem Ana Kilisesi" başlığı altında değerlendirilen kilisenin, ilk defa Ortaçağ onarım kitabesi ile, 1845 tarihli onarım kitabesinin Türkçe metinleri verilerek, kısaca plan tanımı yapılır[16].

Mehmet Ali Ünal'ın, XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518- 1566) adlı 1989 tarihli yayınında, Süryani Mahallesi'nden söz edilirken; aynı mahallede kaleye bitişik olarak yapılan Süryani Kilisesi'nin hala ayakta olduğundan söz edilirse de, mahalle nüfusunun, döneminde (XVI. yüzyıl) Süryani çoğunlukta olduğunun yanı sıra, Polonyalı Simeon kaynak alınarak, kilisenin kaleden daha eski olduğu belirtilir[17]. Kalenin ilk olarak Urartular tarafından kullanıldığı ve bugünkü ölçekte olmasa da yine bu dönemde kurgulandığı bilindiği için; her iki kaynağın bu belirlemesi, ister tapınak niteliğinde, isterse kilise niteliğinde olarak kurgulansın, her iki durumda da geçersiz bilgi olarak kalmaktadır.

1997 yılında XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı'nda yayınlanan Ertuğrul Danık'ın "Orta Çağ'da Harput Yüzey Araştırması 1995" adlı makalesinde Ortaçağ Harput yapıları ile birlikte, Meryem Ana Kilisesi de kısaca tanıtılırken[18]; Ahmet Aksın'ın, 1999 yılında yayınlanan 19. Yüzyılda Harput adlı yayınında, kilise ile ilgili kimi bilgilere rastlanılır[19]. Ertuğrul Danık'ın 2001 yılında yayınlanan Ortaçağ'da Harput adlı yayında ise, "Meryem Ana Kilisesi" başlığı altında, yapının isimleri, tarihçesi ve plan tanımı yapılır[20].

---

15 Anonim 1966: 12

16 Memişoğlu 1977: 28, 29

17 Ünal 1989: 203

18 Danık 1997: 340

19 Aksın 1999: 146

20 Danık 2001: 25, 26

YAPIM TARİHİ

Kilisenin en tartışmalı konularından birisi, kilisenin hangi tarihte inşa edildiğidir. Genel olarak kaynaklarda M.S. 179'da yapıldığı kabul görse de, bu kabullenişin bir söylenceye dayandığı görülmektedir. 179 tarihini veren herhangi bir kitabe ya da belge bulunmamasına karşın, bu tarihin ortaya çıkışı daha çok prestij kaynaklı olarak düşünülmektedir.

Yapım tarihi konusunda ilk bilgiyi sunan Polonyalı Simeon, kesin bir tarih belirlemesi yapmadan kilisenin kaleden daha kadim yani eski olduğunu belirtirken, bu belirlemesini "söyleniyordu" şeklinde sonlandırır[21]. Bu da göstermektedir ki, bu tarihleme sadece bir duyum olup, zaten Urartu Dönemi'nde ilk defa kurgulandığını bildiğimiz kaleden daha eski olması da mümkün değildir. Her ne kadar bu sunumdaki gönderme, Roma Kalesi olarak kabul edilerek söylenmiş olsa da, Roma Dönemi ya da daha öncesinde Pagan inançlı bir otoritenin, kale dibinde bir kilisenin varlığını kabul etmiş olması da, uygun görünmemektedir.

Kilisenin yapım tarihini ilk defa 197 gibi kesin bir tarihe bağlayarak veren Lehmann-Haupt'a[22] karşın, bu tarihin basım hatası olduğunu söyleyen İshak Sunguroğlu, bu tarihi 179 olarak kilisenin yapım tarihi kabul eder[23]. Lehmann-Haupt'un verdiği tarih konusunda belge ve kaynak bulunmasa da; Sunguroğlu'nun, Osmanlı kayıtlarını esas aldığını kabul etmekteyiz. Ancak, Sunguroğlu'nun 1301 H. Tarihli Mamuret-ül Aziz Salnamesi'ne dayanarak verdiği *"kalenin altında Süryani-i kadim milletine mahsus milad-i Hazret-i İsa'dan 179 sene sonra yapılmış ve halen mamur bulunmuş olan 1500 senelik bir kilise vardır ki, buna (Kızıl Kilise) derler İşte bu kilisedeki bir taşda 'milattan 179 sene sonra Herteper'de Süryaniden Meryem Ana Kilisesi bina olundu ve 1134'de tatarların Yunan diyarını temellük ettikleri esnada ve Aslan padişahın ahd-i hükümetinde Süryanilerin (mitranı) rüesası, melik-i müşarünileyhin nezdine varup tahsil ettikleri emir üzerine gerek bu kiliseyi ve gerek bunun cenub-u şarki cihetinde ve çay kıyısında vaki (Mar Şemun) nam kilise ile Sinabut ve Hüseynik kiliselerini tamir ettiler' ibaresi lisan-ı Sürya-*

---

21 Andreasyan 1964: 89

22 Lehmann-Haupt 1910: 477

23 Sunguroğlu 1958: 350, 351

niyle muharrerdir (...)" şeklindeki metinde[24], belirtilen tarihin, kilise onarım kitabesinde yer aldığı söylenmektedir. Oysa, söz konusu kitabeyi daha sonra değerlendirip yayınlayanların verdiği kitabe metninde[25], kilisenin yapım tarihine ilişkin bilgi görülmemektedir. Olasılıkla bu bilgi kitabedeki 1179 tarihinin 179 olarak okunmasından kaynaklanmış olmalıdır.

Tarihleme konusundaki kuşkularımızı paylaşan Ahmet Aksın ise, Sunguroğlu'nun verdiği bilgileri kaynak alarak, kilisenin yapım tarihini 179 olarak verse de, cümlesini "söylenmektedir" şeklinde bitirir[26]. Ancak, bu kuşkuya karşın yeni bir öneri sunmadığı gibi, konuya ilişkin tartışmaya da girmez. Buna karşın, kilise yapım tarihini 179 olarak kabul etmeyen Elazığ Arkeoloji Müzesi eski müdürlerinden Ferhan Memişoğlu, kaynak ve belge belirtmese de, yeni bir öneri olarak kilise yapım tarihini IV. yüzyıl kabul eder[27]. 179 yılı gibi kilisenin kaleden daha eski olduğunu kabul etmeyenlerden, eski turizm bakanlarından ve yerel tarihçi Nurettin Ardıçoğlu, bu konudaki kuşkusunu "iddia edilmekle beraber" şeklinde ortaya koyar[28]. Ancak, Ardıçoğlu da Ahmet Aksın da olduğu gibi yeni bir önerme getirmez. Yeni bir önerme getirmediği gibi, tarihlendirme konusunda konuya kuşku ile yaklaşıp, bununla da yetinmeyerek eleştiren ve kilise hakkında ilk monografik çalışmayı yapan Cenap Osmanoğlu ise, kilisenin kaleden daha kadim olduğu söylencesini eleştirerek, konu hakkında hiçbir bilgi ve belge bulunmadığını söyler[29]. Bu durumda, bu kadar çok tartışılan ve hiçbir belge ya da bilgi olmadan sunulan 179 tarihini, kayıp XII. yüzyıl onarım kitabesinde geçen 1179 tarihini, araştırmacıların ve seyyahların yanlış okumasından kaynaklanmış olabileceğini düşünmek gerekir.

Bütün bu tartışmalar ve söylenceler bir yana bırakıldığında, gerçek planını ve yapım tekniklerini, çeşitli dönemlerde geçirdiği onarımlarda ve ek yapılarını 1930'lardan sonraki süreçte yitiren kilise yapısı, bugünkü şekliyle he-

---

[24] Sunguroğlu 1958: 355, 356

[25] Memişoğlu 1977: 29

[26] Aksın 1999: 146

[27] Memişoğlu 1977: 28

[28] Ardıçoğlu 1964: 35

[29] Osmanoğlu 1963: 22

men her dönemde yapılan bazilikal tiptedir. Bu tipleme tarihlemeye yardımcı olmadığından, günümüze ulaşan malzeme ve teknik yardımı ile yapıyı VI. Yüzyıla bağlayabiliriz ki, kilisenin doğu cephesi temel düzeylerinde gördüğümüz kimi malzeme, Harput Kalesi'nde aynı yüzyılda yer yer kullanılmış olarak görülmektedir[30]. Bu açıdan konunun netlik kazanması, yapılacak arkeolojik temel kazılarından ve çalışmalarından sonra netlik kazanacaktır. Her şeye karşın, kilisenin XII. yüzyılda tamir edilmiş olması, yapıyı bu tarihten önceye götürürken; 179 önermesindeki dönemde, bölgede Pagan Roma ve Part egemenliklerini biliyor olmamız ve 379 tarihinden sonra Bizans olarak anılan ve Hıristiyanlığı kabul eden Doğu Roma imparatorluğunun Sasaniler ve Araplarla olan ilişkilerinin ortaya konulması, Harput'ta bir kilisenin bu siyasi çalkantılar içinde ancak, VI. Yüzyıldan sonra yapılabileceğini göstermektedir.

ONARIM KİTABELERİ

Yapım tarihi tartışmalı olan kilisenin, çeşitli dönemlerde onarımlar geçirdiği ortak bir görüştür. Görüşten öte bir gerçek olan bu onarımlar, kilisenin plan tipini ve şeklini sürekli olarak değiştirmiştir. Onarımlara ait kitabe ve kayıtlar, kilisenin plan tipolojisi hakkında bilgi vermese de, XIX. yüzyıl sonu XX. yüzyıl başından günümüze ulaşan süreçteki arşiv fotoğrafları, yüzyıllık gibi bir süreç için geçerli olan değişimi ve kimi ek yapıların yok oluşunu belgelemektedir.

Yapıya ilişkin bilinen ilk onarım XII. yüzyıla ait olup, bu onarıma ait kitabenin yeri günümüzde bilinmese de, kitabeyi gören kimi araştırmacıların verdiği bilgiler, kitabedeki tarihi birinci onarım olarak kabul etmemizi sağlar. Kitabeden yola çıkarak ilk defa 1134 tarihini veren C.F. Lehmann-Haupt, tarihle yetinerek kitabe metnini vermezken; Ferhan Memişoğlu, kitabenin Türkçe metnini *"Tatar Sultanı Arslan temellük ettiğinde, Süryani mitranı ve ayanları imparatorun yanına giderek M. 1135 tarihli bir ferman aldılar. Ferman mucibince Marşumini Kilisesini Simmudun altında Hüseyniya köyündeki Meryem Ana Kilisesini, Fırat Nehri kıyısındaki Marbarson ve Meryem Ana kiliselerini 1135 yılında ve 1179 yılında ise, Meryem Ana Kilisesini onardı-*

---

30 Konuyla ilgili olark bkz. Danık 2001: 29-37

lar" şeklinde vererek[31] , Lehmann-Haupt'un sözünü ettiği 1134 tarihini 1135 olarak sunar. Bu bir yıllık hatayı okuma hatası olarak kabul etsek de, sözü edilen 1135 tarihi Fırat Nehri kıyısında diye tanımlanan, gerçekte bugün Keban Baraj Gölü altında kalan ve Fırat'ın bir kolu olan, Murat Nehri kıyında yer alan Til Köyü'ndeki kilise[32] olmalıdır. Bu durumda Harput'taki Meryem Ana Kilisesi'nin bilinen birinci onarımı, 1179 yılında yapılmıştır.

Her ne kadar sözü edilen kitabenin yeri günümüzde bilinmese de; H 1301 tarihli Mamuret-ül Aziz Salnamesi'ndeki bilgiler de, Ferhan Memişoğlu'nun verdiği kitabe metnini onaylarken, Lehmann-Haupt'ta olduğu gibi, salnameyi esas alan Sunguroğlu da kilisenin ilk onarımını 1134 olarak verirken[33], benzer hataya düşmektedir. Gerek 1134 yada 1135 gerekse 1179 tarihi olsun, ilk onarımın kabaca XII. yüzyılda Artuklular Dönemi'nde yapılmış olması, Türklerle birlikte başlayan yeni süreçte, gayrı müslimlerin geçmişte olduğu gibi bu ve devamındaki dönemlerde, rahatlıkla dini yapılanmalarına ve ibadetlerine devam edebildiklerini göstermektedir.

İkinci onarıma ilişkin net bir bilgi ve kitabe bulunmasa da, 1845 yılını ikinci onarım yılı olarak kabul etmek gerekir. Bugün kilisede bulunmayan bir başka kitabede *"1845 yılında ikinci patrik İlyasa verilen ferman mucibince bu kilise onarıldı"* denilerek, bu yıl içinde yapılan bir onarımdan söz edilirken[34] , Nisan 1856 tarihli bir irade-i seniyye'de, kilisenin onarımına izin verildiği belirtilerek[35], 1856 ya da 1857 yılında yapılan, olasılıkla küçük çaplı olan üçüncü bir onarımın tarihi verilmiş olunur. Ancak, bu üçüncü onarımın kitabe olarak kaydedilmemesi, yani kilisede görünür bir yerde onarıma ilişkin kaydın bulunmaması, dördüncü onarımı yapanları yanıltır. Tarihi bilinmese de XX. Yüzyıl başları olarak düşündüğümüz ve diğer kitabeler gibi yine kilisede bulunmayan dördüncü onarıma ilişkin kitabe, "Harput Meryem

---

31 Memişoğlu 1977: 29

32 Til Köyü'ndeki kiliseler için bkz. Akçay 1966: 27; Anonim 1967: 38-41

33 Sunguroğlu 1958: 356

34 Metinde, kitabe tarihi basım hatası olarak 1245 olarak basılmışsa da, devamındaki yorumda 1845 tarihi verilir. Bu nedenle biz 1845 tarihini esas almaktayız. Bkz. Memişoğlu 1977: 29

35 Sunguroğlu 1958: 356; Aksın 1999: 146

Ana Kilisesi tamiratının üçüncüsü olarak aslen Şiro'nun Keferdiz köyünden olup elyevn Amerikada bulunan Butrus Kiryakus'un nakdi yardımı ile yapılmıştır. Bu tamirat Elazığ'da oturan Selim Taşo, Nisan Tanoğlu, Naum Ben, Besim Barsav'ın nezareti sayesinde bitmiştir"[36] şeklinde olup, metnin içinde üçüncü onarımdan söz edilse de, gerçekte dördüncü onarımdan söz edilmektedir.

Bu arada, onarım kitabesi olmasa da, kilise zemininde yer alan bir taş üzerindeki "içinde bulunduğumuz bu fani dünyadan ayrıldım" şeklindeki 819 tarihini veren kitabe, kilise görevlilerinden birine ait olarak kabul edilirken[37]; kilisenin IX. yüzyıl başlarındaki varlığını ortaya koyması açısından önemlidir. Aynı şekilde 1837 tarihli bir belgede, kiliseye ait bahçe ve diğer alanların sulanmasında kullanılan bir su kaynağına ve suya hiç kimsenin dokunmaması, tecavüzde ve saldırıda bulunmaması[38] yönünde bir talimatın bulunduğunu öğrenmekteyiz.

PLAN TANIMI

Doğu batı doğrultusunda dikdörtgen formlu tek nefli bazilikal planlı yapının, doğusunda içte tek merkezli yarım daire apsisi bulunmaktadır. Naos; doğu batı doğrultusunda dikdörtgen olup, batıdan doğuya doğru yaklaşık tüm mekanın üçte ikisi büyüklüğündedir. Naosun doğusunda yer alan bema bölümü, doğu ekseninde Naosun yarı genişliğinde doğu batı doğrultusunda yerleştirilmiş olup, bemanın kuzey ve güneyinde naostan geçilen doğu batı doğrultusunda dikdörtgen formlu pastoforion hücreleri yer alır. Pastoforion hücreleri ile bemayı ayıran payelerin kütlesel olması nedeniyle, daha doğuda oluşan ve bemadan geçilen dikdörtgen planlı bölümlerin niteliği tam olarak bilinmez. Naos, güneyde kayalıklarla kaplı başka bir mekana açılırken doğuda da dışarıya açılan başka bir bölüm bulunur. Pastoforion hücreleri doğu duvarlarında birer, apsiste dört, protesis kuzey duvarında bir olmak üzere toplam yedi açıklık ile aydınlanan yapının naosu, eş genişlikte dört çarpraz tonozla örtülü olup; bema, protesis, diakonikon ve diğer mekanlar beşik tonozla, apsis ise yarım kubbe ile örtülüdür (Şek. 1).

---

[36] Sunguroğlu 1958: 354, 355

[37] Sunguroğlu 1958: 355

[38] Aksın 1999: 146

Güney ve batı duvarları kayalıklara oturmuş olan yapının kuzey cephesinde, yapıya girişi sağlayan basık kapıyı çeviren bir ön giriş ile, doğu uçta protesise açılan dikdörtgen bir pencere yer alır (Res. 6). Doğu cephede ise, eksende apsis pencereleri ile onun sağında ve solunda pastoforion hücrelerine açılan dikdörtgen pencereler görülür[39] (Res. 5) .

Günümüze ulaşan şekliyle bakıldığında yapıda düzgün kesme taş ile kaba yontutaş malzeme kullanılmıştır. Duvar tekniği olarak, kaba ve düzgün kesme taş arası dolgu tekniği kullanılmış olup, süsleme ile ilgili herhangi bir veri yoktur.

Günümüze ulaşan kilise yapısına ait bu plan tanımı dışında, elimize ulaşan arşiv fotoğraflarına bakıldığında, kilisenin güneyinde bulunan duvarların devamında bulunan mekanın niteliği belli değildir. Buna karşın, kilise kuzeyinde yer alan kapalı bölüm (Res. 1, 3, 4), olasılıkla narteks bölümü olarak değerlendirilebilinir. Bu bölümün de kuzeyinde yer alan revaklı bölüm (Res. 3, 4), kilisenin avlu kısmı ya da ek mekanların açıldığı bölüm olmalıdır. Ne yazık ki 1900'lü yılların başında var olup, 1940-1960'lı yılların sonrasında yıkılarak yok olan bu bölümlerin planı çıkarılamadığı gibi, hangi dönemlerde eklendiği de bilinmemektedir.

Ermeni kilise mimarisinde olduğu kadar, Süryani kiliselerinde de Protesis ve diakonikonun derin olması ve planda önemli bir yer tutması, her iki kültürde de liturjik malzemenin bolluğuna ve liturji kültürünün gelişmesi ile ilgilendirmek mümkündür.

LİTURJİK MALZEMELER

Meryem Ana Kilise'sinin liturjik malzemesine[40] ilişkin bilgiler; yapım tarihi, kitabeler ve diğer kimi konuları gibi sınırlı ve söylencelere dayalıdır. Bu malzemelerden en çok sözü edilen ise, el yazma bir İncil'dir. M.S. 440-

---

39 Danık 2001: 25, 26

40 Liturjik malzemeden kasıt olarak kiliseye ait olup, çeşitli törenlerde ya da kilise içinde kullanılan haç, buhurdanlık, İncil, şamdan, kadeh, tablo, templon, özel kutular, tören kıyafetleri gibi malzemeler anlaşılmalıdır.

450 yılları arasında ceylan derisi üzerine yazıldığı belirtilen[41] İncil'in yeri konusunda net bilgiler bulunmaz. Sunguroğlu'nun sözünü ettiği bu İncil'in, Osmanoğlu'nun da konu aldığı İncil olup olmadığı da net değildir. Çünkü, Sunguroğlu'nun 1500 yıl öncesine ait dediği ve Harput'ta yazıldığını belirttiği İncil'e karşın; Osmanoğlu, 1200 yıl öncesine aittir diyerek yaklaşık M.S. 750'li yıllara tarihlediği İncil'in, Pertek'in Til köyünde yazıldığını belirtir[42].

Her iki İncil'den, Sunguroğlu'nun sözünü ettiği İncil'in (farklı olarak kabul ettiğimizde) yeri bilinmese de; Osmanoğlu'nun sözünü ettiği incil, bir süre Meryem Ana Kilisesi'nde durduktan sonra kaybolmuş, sonra yeniden bulunarak kiliseye iade edilmiştir. Ancak, Harput'un XX. yüzyıl başlarından itibaren terkedilmeye başlanmasının ardından, Elazığ'a indirilerek öncelikle kilisenin bir çok eşyası ile birlikte Selim Taşo adlı kişide emanete alınmıştır. Selim Taşo'nun, bir kadının gördüğü rüya üzerine İncil'i tekrar kiliseye bırakmasının ardından, İncil'in korunması İlya Taşo adlı bir başka kişiye bırakılmışsa da, İncil'e yönelik satın alma girişimleri ve bu konudaki yoğun baskı ile parasal teklifler sonucunda, tekrar kiliseye iade edilmiştir. Bu süreçlerin ardından, İncil'in korunması konusunda Süryani cemaati içinde farklı tavırlar geliştiğinden, olaya el koyan devlet yetkilileri, İncil'i Ankara Etnografya Müzesi'nde koruma altına alırlar. Demokrat Parti Dönemi'nde, Mardin'deki Süryani dini liderlerin isteği üzerine, Deyrulzafaran Manastırına devredilen İncil, bir süre sonra Musul'da ki Süryani Patrikhanesi'ne gönderilmiştir[43].

Kilisenin bilinen bir diğer önemli liturjik malzemesi, ya da yapıya bağımlı malzeme olarak kabul edebileceğimiz ahşap templonu da, aynı şekilde kayıptır. 1900'lü yılların başlarına ait bir arşiv fotoğrafına göre (Res. 2); naos ile bemayı ayıran bölümde, tavana kadar yükselen templonun üzerinde orta merkezde kucağında çocuk İsa'yı tutan Meryem figürü ile melekler görülür-

---

41 Sunguroğlu: 1958: 352, 356. Bilginin doğruluığu, kilisenin yapımını V. yüzyıla çekebilecekse de, İncil'in yerinin bilinmemesi sunulan bu veriyi şimdilik söylence bağlamında bırakmaktadır.

42 Osmanoğlu 1963: 23

43 Osmanoğlu 1963: 23, 24

ken, orta panonun üzeri üç dikey alana ayrılmıştır. Alt panoda ise, bitkisel süslemeler görülür[44]. Templonu yan duvarlara bağlayan yerlerde, her iki duvar yüzeyinde yukarıdan aşağıya gelecek şekilde panolar halinde, çeşitli aziz figürleri bulunmaktadır.

Fotoğrafı görülen bu ahşap templon ile birlikte, aynı fotoğrafta görülen şamdanlar ve tavandan sarkan ancak niteliğini bilemediğimiz diğer malzemelerin bugünkü yeri konusunda bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Sözü edilen bu iki İncil dışındaki kilisenin liturjik malzemesi ya da diğer önemli malzemelerinin yeri konusunda iki isme rastlanılmaktadır. Birincisi, Sunguroğlu'nun adını verdiği Abdünnur isimli Süryani patriği[45]; ikincisi ise, Osmanoğlu'nun sözünü ettiği Selim Taşo'dur. Her iki isim de 1900'lü yılların başlarında yaşayan kişilere ait olup, özellikle Selim Taşo adını gerek kiliseye ait İncil'in emanetinden ve gerekse kilisenin dördüncü tamir kitabesinden anımsamaktayız. Bu iki ismin devamında, kilise emanetlerinin kim ya da kimlere devredildiği bilinmez. Olasılıkla bu eşyaların bir bölümü, Elazığ merkezdeki Süryani kilisesinde bulunurken; bir bölümü Elazığ'da ve Elazığ dışındaki yurt içi ve dışında çeşitli kişilerin elinde, küçük bir bölümü ise Süryaniler'e ait çeşitli kurumsal yapılanmalarda olmalıdır.

SONUÇ

Yapım tarihi ve diğer konuları ne kadar tartışmalı olursa olsun, Anadolu coğrafyasında Süryani kilise mimarisinin ve inanç merkezlerinin kuzeydoğu sınırında olup da günümüze ulaşabilen son örnek yapı[46] , Süryani kültürünü yaşatmakta olan çok az sayıdaki Elazığ Süryani'si için olduğu kadar, gerek Anadolu'daki gerekse Anadolu dışındaki Süryaniler ve Süryani cemaati

---

[44] K. S. Melikian adlı yerel Harputlu bir fotoğraf sanatçısının çektiği fotoğrafın bu alanında, sanatçı tarafından fotoğrafa işlenmiş "Süryani Kadim Meryem Ana Kilisesinin mezbahi" yazısı okunmaktayken ayrıca okunamıyan yazılarda görülmektedir.

[45] Sunguroğlu 1958: 356

[46] Aynı bölgenin bilinen Süryani kilisesi son örnekleri arasında yer alan Til köyü Süryani Kilisesi, Keban Baraj Gölü altında kalırken; Elazığ bölgesindeki diğer örnekler, günümüze ulaşmamıştır.

dışındaki diğer kültürler için de önemli bir yer tutmaktadır. Süryani inanç merkezi olarak Harput Meryem Ana Kilisesi, bir dönem şifa merkezi olarak ziyaret ediliyor olması[47], bu önemin bir göstergesidir.

Her ne kadar Harput Süryanileri'nin büyük bir bölümü Anadolu dışına çıkmışlarsa da, bir inanç merkezi olarak, kilisenin yaşatılması amacıyla, Elazığ'da kalan Süryaniler'e maddi katkılarda bulunarak, kilisenin çeşitli onarım ya da ihtiyaçlarını karşılamak yolunda önemli adımlar atmakta, sık olmasa da küçük gruplar halinde gelerek ziyaret etmektedirler.

Son dönemlere kadar terkedilmiş bir harabe görüntüsü çizen kilise, birkaç yıl içinde çeşitli gelişmeler göstermiştir. Bu gelişmelerden bir kısmını olumla çabalar olarak görürken, ne yazık ki bir kısmı eleştiri konusu olmaktadır. Özellikle kilisenin ibadet amaçlı olarak kullanılarak bakımının ve temizliğinin yapılması, cemaatçe koruma altına alınarak çeşitli pisliklerden arındırılması, olumlu bir yaklaşım olarak görülürken; kilise içindeki kimi uygulamalar, kiliseyi orijinallikten uzaklaştırma yolunda, iyi niyetle yapılan olumsuz davranışlar olarak değerlendirilmektedir. Yapılan çalışmaların gerekçesi ne olursa olsun, kültür varlığının bulunduğu yerde, yaptıranın ve yapanın hayal ve inanç dünyasına, ustalık birikimine ve düşünce zenginliğine bugün verebileceğimiz en önemli katkıdır.

---

47 Osmanoğlu 1963: 24

KAYNAKÇA

İlhan AKÇAY, "Pertek Til Köyü Eserler", *Yeni Fırat* 32, Elazığ, 1966, s. 27-32

Ahmet AKSIN, 19. *Yüzyılda Harput*, Elazığ, 1999

Hrand D. ANDREASYAN, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619*, İstanbul, 1964

ANONİM, *Doomed by the Dam*, Ankara, 1967

ANONİM, "Harput-Elazığ Rehberi", *Yeni Fırat* 27, İstanbul, 1966, s. 1-12

Nurettin ARDIÇOĞLU, *Harput Tarihi*, İstanbul, 1964

Ertuğrul DANIK, "Orta Çağ'da Harput Yüzey Araştırması 1995", *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, 1997, s. 339-367

Ertuğrul DANIK, *Ortaçağ'da Harput*, Ankara, 2001

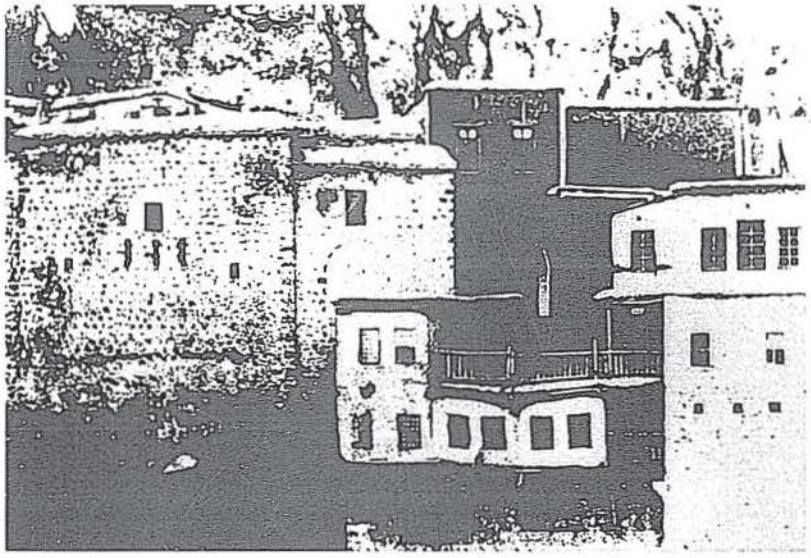
C.F. LEHMANN-HAUPT, *Armenien Einst und Jetzt*, Berlin, 1910

Ferhan MEMİŞOĞLU, *Elazığ Kılavuzu*, Elazığ, 1977

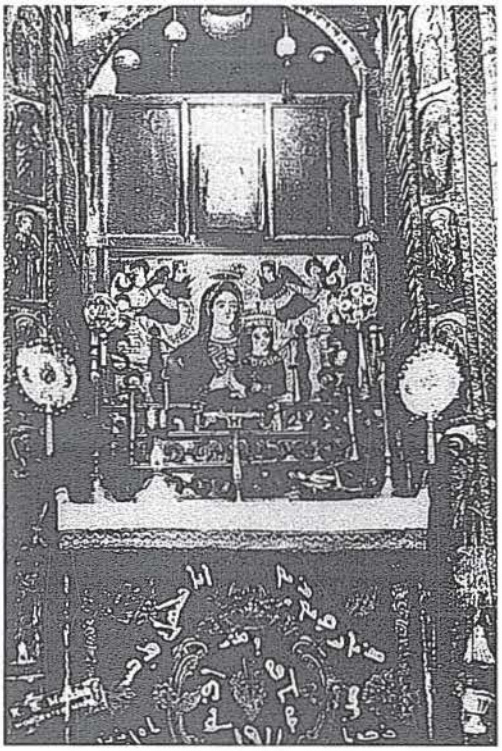
Cenap OSMANOĞLU, "Harput'ta Meryam Ana Kilisesi", *Yeni Fırat* 16, İstanbul, 1963, s. 21-24

İshak SUNGUROĞLU, *Harput Yollarında I*, İstanbul, 1958

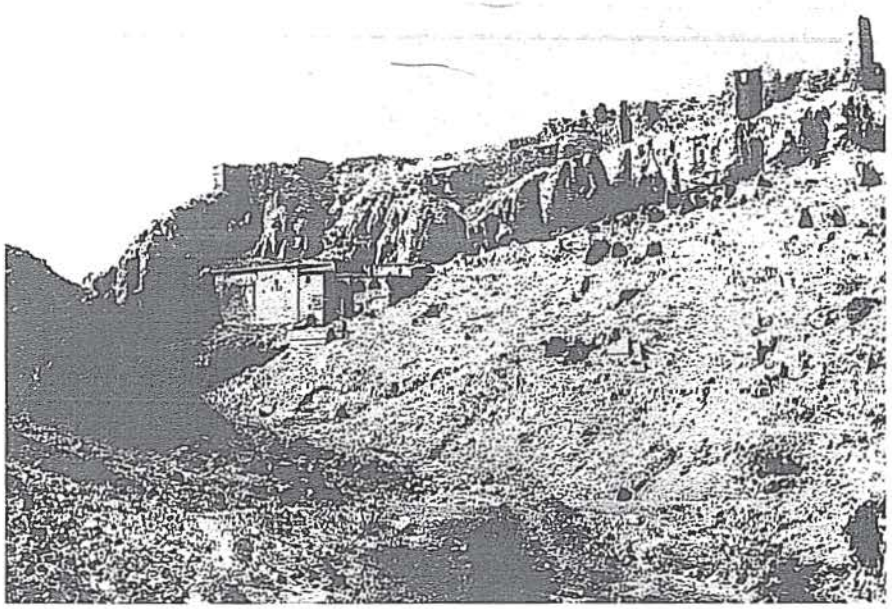
Mehmet Ali ÜNAL, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı* (1518-1566), Ankara, 1989

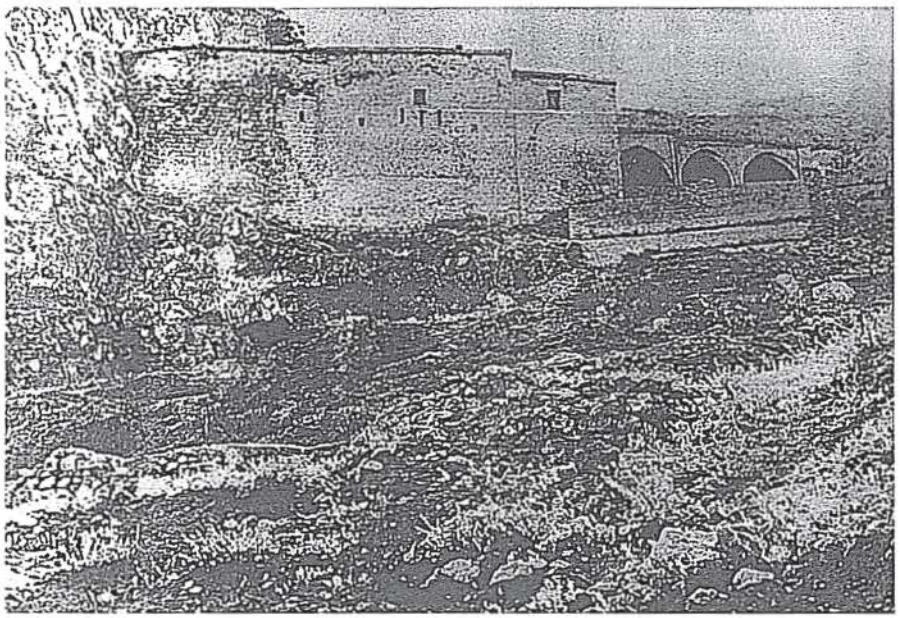
Res. 1. Meryem Ana Kilisesi ve yakınındaki evler (1900 başları)

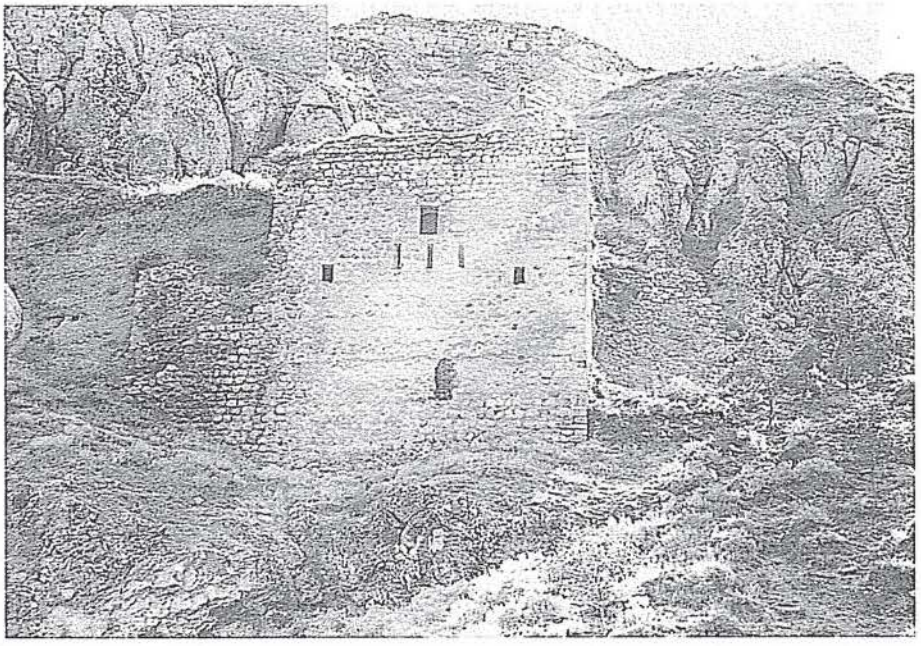
Res. 2. Meryem Ana Kilisesi (1900 başları)

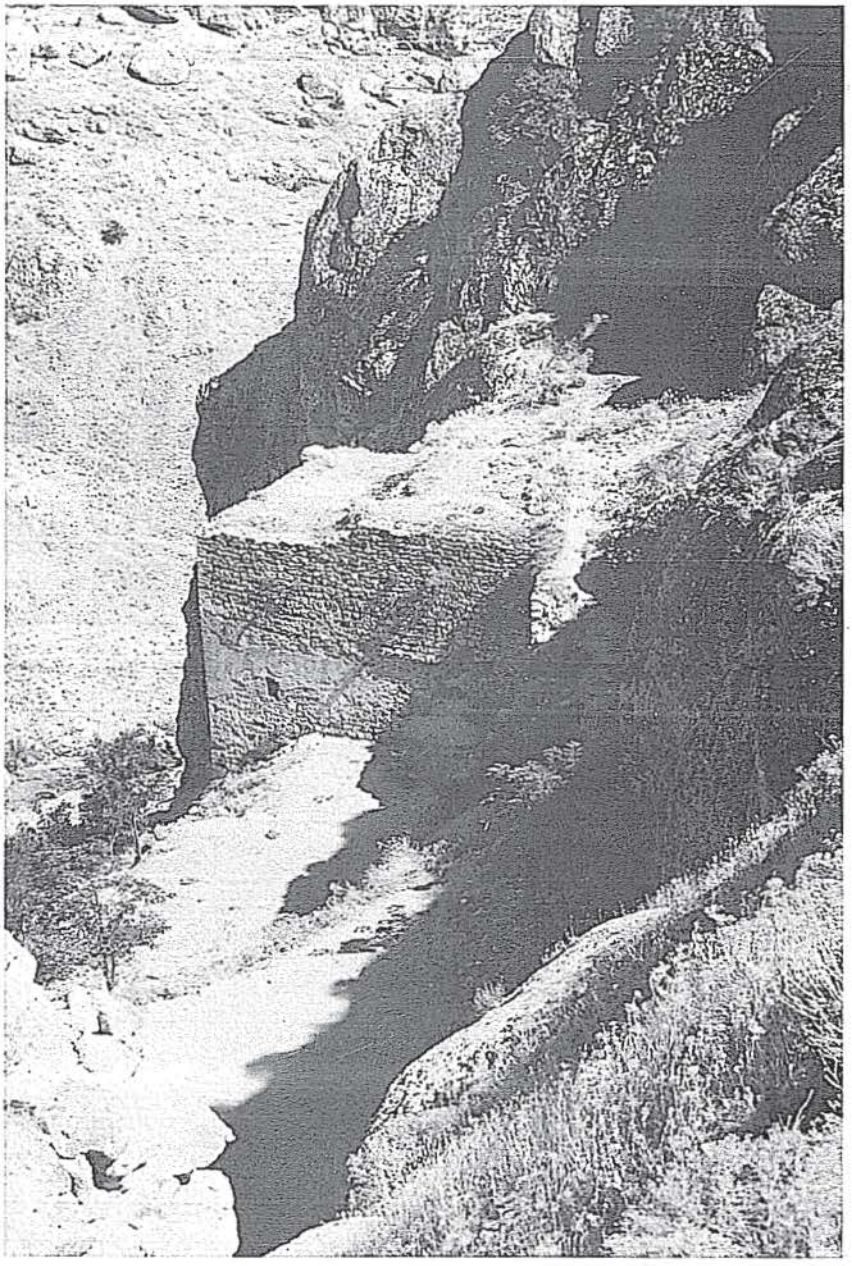
Res. 3. Dabakhane'den Meryem Ana Kilisesi ve İç Kale'ye bakış (1960'lı yıllar)

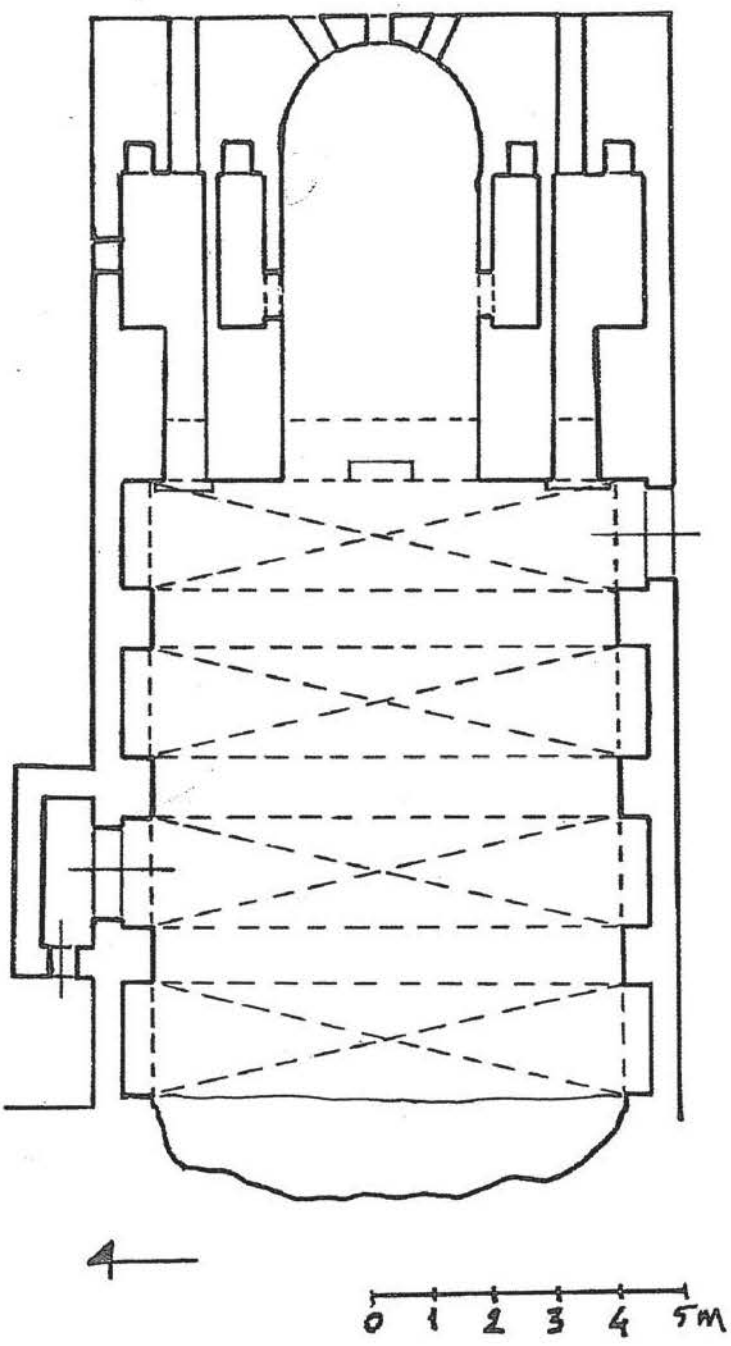
Res. 4. Meryem Ana Kilisesi (1960'lı yıllar)

Res. 5. Harput Meryem Ana Kilisesi doğu cephe

Res. 6. Harput Meryem Ana Kilisesi kuzey cephe

Şek. 1. Harput Meryem Ana Kilisesi planı (İ. Sunguroğlu'ndan düzeltilerek)